

KOLOKVIJ U VARŠAVI O »RATU I KULTURI 1939—1945«

Međunarodni kolokvij posvećen »Ratu i kulturi 1939—1945« održan je u Varšavi od 5. do 10. septembra 1977. godine. Rad skupa počeo je otvorenjem prigodne međunarodne izložbe o istoj temi u prostorijama Nacionalne biblioteke u Varšavi, koju je priredila ta Nacionalna biblioteka zajedno s Institutom za povijest Poljske akademije nauka u Varšavi i kulturnim atašecima pojedinih zemalja.

Izloženi materijali, fotografije, novine, časopisi, crteži, pjesmarice, note i ostali dokumenti svjedoče o jakoj kulturnoj djelatnosti pojedinih naroda u toku drugoga svjetskog rata. Svakoj zemlji sudionici kolokvija bio je ponuđen određen prostor, u obliku jednog panoa, te dvije do tri vitrine.

Budući da su povjesničari do sada posvećivali vrlo malo pažnje kulturi i kulturnom i umjetničkom stvaralaštvu u toku drugoga svjetskog rata, svim sudionicima skupa bila je prethodno dostavljena knjiga »Inter arma non silent Musae«, u kojoj su štampani svi glavni referati iz pojedinih zemalja. Prije početka rada, svima su bili podijeljeni još neki umnoženi koreferati koji će biti štampani u posebnoj knjizi zajedno s diskusijom. Da spomenemo neke: Marles G. Alexander, iz SAD: »Slobodna intervencija i kriza u slobodnom američkom mišljenju, 1938—1941«, Henry Batowski, iz Krakova, Poljska: »Nacistička Njemačka, Jagielloninski Univerzitet«, Zlata Knezović iz Jugoslavije, Zagreb: »Umjetnost i kultura kao nosilac moralne poruke u toku drugoga svjetskog rata«.

Međunarodni kolokvij u organizaciji Komisije za povijest drugoga svjetskog rata, Komiteta za povijesne znanosti i Instituta za povijest Poljske akademije nauka, a pod pokroviteljstvom prof. Henryka Jablonskog, predsjednika državnog savjeta Narodne Republike Poljske, održan je u palači Staszic. Rad se odnosio na nekoliko centralnih tema. U uvodnom polusatnom izlaganju o svakoj temi glavni referent je istakao nekoliko zajedničkih osnovnih problema na zadanu temu, o kojima bi trebalo diskutirati, a zatim je riječ predao ekspertima iz pojedinih zemalja, koji su u roku od petnaest minuta izložili svoje osnovne teze. Referati i diskusije bili su na pet jezika: njemačkom, francuskom, engleskom, ruskom i poljskom, a simultano prevođenje, koje je dobro funkcioniralo, bilo je osigurano na svih pet jezika.

Rad kolokvija otvorio je prof. dr Stanislaw Lorentz. Pozdravljajući sve sudionike, istakao je, kao njihov živi svjedok u Poljskoj, veliko značenje kulture i kulturnog stvaralaštva u očuvanju nacionalnih svojstava i nacionalnoga integriteta pojedinih nacija. Generalni sekretar Međunarodnog komiteta za povijest drugoga svjetskog rata prof. Jean Van Welkenhuyzen, direktor Centra za izučavanje povijesti drugoga svjetskog rata u Bruxellesu, pročitao je poruku, zbog bolesti odsutnog, predsjednika Međunarodnog komiteta za povijest drugoga svjetskog rata Henrija Michela, direktora Nacionalnog centra za znanstvena istraživanja u Parizu i generalnog sekretara Francuskog komiteta za povijest drugoga svjetskog rata sa sjedištem u Parizu.

Rad je nastavljen s prvom radnom temom »Kultura u uvjetima totalnog rata«. Opći uvodni referat podnio je prof. dr Czesław Madajczyk, direktor Instituta za povijest Poljske akademije nauka i predsjednik Poljskog komiteta za povijest drugoga svjetskog rata, a zatim je riječ predana ekspertima. Czesław Madajczyk naglasio je u svom referatu da su se povjesničari, koji su se bavili poviješću drugoga svjetskog rata, relativno vrlo malo interesirali za pitanje kulture tako da u slici drugoga svjetskog rata još uvijek nedostaje jedan element, po mišljenju prof. dra Madajczyka važan, a koji je još uvijek do sada tretiran kao nevažan. Povjesničari su previdjeli da je taj kulturni element bio i te kako važan doprinos razvoju svijesti. Trebalo je prihvatiti da je borba na život i smrt bila potrebna, i čak neophodna, da bi se ostalo na životu. Trebalo je znati da njemački fašizam nije išao samo za osvajanjem teritorija u Evropi; njegov osnovni cilj bio je uništenje kulture i kulturnog nasljedstva u okupiranim zemljama ili barem da se nacionalne kulture potpuno potisnu i zamijene njemačkom kulturom i njenim kulturnim vrijednostima. Prof. dr Madajczyk istakao je također da u dostavljenim referatima nije bilo posvećeno dovoljno pažnje činjenici da je od 1939. godine, na nekim nacionalnim teritorijima, borba protiv fašizma bila pretvorena u totalni rat sa svojim specifičnim utjecajima na kulturu. To je došlo do izražaja samo u referatima ruskih i jugoslavenskih referenata, koji gledaju na drugi svjetski rat kao na sudar dviju armija, dviju ideologija i dviju kultura. U referatima se uglavnom ispituju činjenice, je li se i kako se širila kultura, ali se gotovo nigdje nije prišlo ispitivanju kako se ona primala, naglasio je Madajczyk. A to je ono što bi bilo važno istražiti. Problem, koji je također zanemarila većina povjesničara, jest problem jezika. Kako je rat utjecao na jezik? Kakve je transformacije doživljavao jezik pojedinih nacija? Bilo bi interesantno ispitati razvoj slangova vojske i gerilaca u svim zemljama. Također gotovo nigdje nije ispitivan poslijeratni utjecaj na kulturu, njena kretanja i njen položaj u pojedinim zemljama što bi također bilo vrlo interesantno i korisno. Nešto malo literature posvećeno je tim problemima u Finskoj i Kanadi. Interesantni su također problemi anti-fašističke tradicije u kulturi pojedinih nacija, kao i niz drugih problema u vezi s kulturom o kojima povjesničari uglavnom ne vode računa. Ovaj međunarodni kolokvij potaknut će, vjeruje prof. dr Madajczyk, mnoge nacije da posvete zasluženu pažnju kulturnoj problematici u drugom svjetskom ratu i van njega.

Popodnevni rad bio je posvećen temi »Treći Reich, njegovi saveznici i kultura«. Uvodno izlaganje podnio je dr Hubert Orłowski, docent iz Poznana.

Dr Klaus Scheel iz Njemačke Demokratske Republike govorio je o »Ulozi kulturne politike fašističkog njemačkog imperijalizma u drugom svjetskom ratu i o borbi njemačkih antifašista protiv kulturnog barbarstva«. Govoreći o kulturi i kulturnom stvaralaštvu uoči drugoga svjetskog rata, koje je Hitler iskoristio u ideološke svrhe, referent je naglasio da se taj period može promatrati u okviru fašističke kulturne politike u klasnoj borbi koja je zapravo značila pripremu za drugi svjetski rat. Suprotnosti između vladajuće imperijalističke kulture, s jedne strane, rekao je, demokratskih kulturnih tendencija i razvitka socijalističkih kulturnih stremljenja, s druge, bile su vrlo važan faktor u borbi klasnih snaga u Njemačkoj. Njemačka fašistička antikultura, kako je bila nazivana u toku kolokvija, ili njemački fašistički kulturni barbarizam, kako je naziva Klaus Scheel, imala je, prema Scheelu, svoje začetke već u Weimarskoj Republici. On doslovno kaže da je agresivna politika njemačkih imperijalista

i militarista u toku razvoja NSDAP-a u godinama Weimarske Republike upravo nametnula da fašistička kulturna politika pretvori kulturu i umjetnost u značajno oružje ideološke borbe. Fašistička kulturna politika poduzela je sve potrebne mjere da bi sva područja kulturnog života podvrgla strategiji i taktici hitlerovskog fašizma i stavila svu kulturnu djelatnost u službu fašističke ideologije i politike. U svojoj osnovi ona je bila antikomunistička i antisovjetska, a njene glavne teze izložio je Hitler u svom djelu »Mein Kampf«. Opću kulturnu krizu, koja je zavladała Evropom nakon prvoga svjetskog rata, Hitler je spretno iskoristio u svoje svrhe a sve napredne pisce i umjetnike stavio je na indeks, eliminirao ih zajedno s njihovim djelima ili ih prisilio na emigraciju.

Klaus Scheel je zatim govorio o ulozi fašističke kulturne politike u toku samog rata. Ta uloga može se rezimirati u jednoj rečenici koju je formulirao Hitlerov ministar propagande Joseph Goebbels: »Udruženim snagama (mislí na radio, film i štampu, Z. K.) nadomještaju oni u duhovnom prodiranju nacije katkada cijelu vojsku. [...] Umjetnost treba da bude snažno duhovno oružje u ratu.« Goebbels je to nastojao i provesti.

Posljednji dio svog izlaganja Scheel je posvetio borbi njemačkih antifašista protiv kulturnog barbarstva. U teškim godinama fašističke diktature napredna njemačka inteligencija i napredni njemački kulturni radnici i umjetnici shvatili su na vrijeme da fašistička kulturna propaganda skriva iza sebe teški kulturni barbarizam i oštro su mu se suprotstavili, bilo legalno bilo ilegalno. Mnogi su nestali u zatvorima i koncentracionim logorima ali luč koju su oni zapalili nije se dala ugaziti. Imena su brojna, a navest ćemo samo neka: Bertolt Brecht, braća Heinrich i Thomas Mann, Lion Feuchtwanger, Leonard Franck, Alfred Döblin, Oskar Maria Graf, Wieland Herzfelde, Hans Marchwitza, F. C. Weisskopf i drugi. Dakle mnogi pisci, slikari, muzičari, režiseri, glumci, te razni drugi kulturni radnici, djelovali su ilegalno u zemlji ili izvan zemlje. Antifašistička kultura, kako kaže Klaus Scheel, bila je »most koji je vodio od jučerašnjice prema sutrašnjici«.

Poljak prof. dr Boguslaw Drewniak govorio je o ekspanziji kinematografije Trećeg Reicha u godinama drugoga svjetskog rata. Referent je istakao da bi uloga koju je odigralo kino u fašističkoj propagandi zahtijevala i monografsku obradu. Filmska industrija naglo se širila ne samo na njemačkom teritoriju nego naročito na anektiranim i okupiranim teritorijima. Samo u Češkoj, navodi referent, od 153 kina u 1939. broj kina je narastao na 252 u 1944. godini. U Slovačkoj, između 1940—1944. godine, više od 60% filmova bilo je uvezeno iz Njemačke. Autor raspoložbe dokumentima za svaku anektiranu ili okupiranu zemlju, ili savezničku zemlju, u kojima su već 1941. godine bili eliminirani gotovo svi američki filmovi. Jak prodor njemačkog filma osjetio se posvuda. Na međunarodnom festivalu filmske umjetnosti u Rimu, u aprilu 1942. godine, bila je izbačena deviza: »Evropski filmovi za Evropu« (što je zapravo značilo njemački filmovi, Z. K.) da bi se kasnije prodorom nacističke kinematografije pretvorila u devizu »Evropski filmovi za cijeli svijet« (gdje je opet evropski bio samo sinonim za njemački, Z. K.).

Filmska industrija imala je apsolutne privilegije u Trećem Reichu — dobro se ocijenio utjecaj tog mass-medija — i od 27 jezika u 1941. proširila se na 72 jezika u 1945. godini. Film je, dakle, bio moćno oružje nacističke propagande u cijeloj Evropi i van nje.

Referent iz Kameruna — povjesničar, lektor na Univerzitetu Lyon II, Kum'a N'dumbe III Alexandre — govorio je o pseudoracističkoj ideologiji koja se manifestirala kao politička, ekonomska ili kulturna segregacija. Govorio je o hitlerovskom fašizmu kao o jednoj kolonijalnoj komponenti. Njemački san o Africi bio je rezultat ekspanzionističke politike na najvišem stupnju, a ne samo san pojedinih funkcionara. Kulturni problem neke kolonijalizirane zemlje uključuje se u cjelokupne odnose koji postoje između kolonizatora i koloniziranog. Rat, kao što je bio drugi svjetski rat, mogao je ili ublažiti ili pogoršati tu napetost koja karakterizira te odnose. To je u Africi bilo to evidentnije — 40-ih godina — što je kulturna problematika predstavljala samo specifičan aspekt političkoga i ekonomskog kolonijalizma. Tako je kolonijalizirani afrički svijet bio svijet kulturnog dualizma, manihejski svijet, u kojem se kultura kolonizatora nametala kao sama inkarnacija dobra, dok je dominirana autohtona kultura, koja je postojala na zemlji predaka, bila identificirana sa samim zlom. Tako je afričkim kulturama, koje nisu ni bile tretirane kao kulture, bio oduzet pojam kulture, dok je kultura okupatora — kolonizatora bila proklamirana kao jedina kultura; bila je dakle proglašena univerzalnom kulturom. Kultura, naglasio je referent, u smislu razvoja određenih duhovnih sposobnosti, koje su razvijene intelektualnim vježbama, ili u smislu sveukupnih stečenih znanja koja omogućuju duhu da razvija svoj kritički smisao, svoj ukus, svoj sud, te konačno kultura u smislu sinonima za civilizaciju.

Kolonijalni fašizam počivao je, dakle, na specifičnosti rase, na segregacijskoj politici, a kultura mu je služila kao sredstvo dominacije. Referent se uklatko osvrnuo na nacističku rasnu teoriju Waltera Grossa i F. Zumpta koji su pokušavali dokazati opravdanost nacističke rasne politike, posebno rasne politike u afričkim zemljama. Oni su ukazivali na opasnosti koje prijete čovječanstvu miješanjem rasa. Dakle rasna, seksualna, posjednička i kulturna segregacija u cijelom razdoblju kolonijalizma imala je za posljedicu da je kolonizator sam živio prema svojoj kulturi u zatvorenom krugu — urođeničko osoblje koje mu je služilo bilo je samo nijemi i neutralni svjedok toga življenja — dok je urođeničko stanovništvo dolazilo u fazu akulturacije zbog zbunjenosti pred nadmoćnijim okupatorom, ili je i ono samo u zatvorenom krugu živjelo prema svojoj kulturi.

No drugi svjetski rat imao je za Afriku i pozitivnu posljedicu. Pridonio je buđenju svijesti koloniziranog stanovništva i revalorizaciji njegovih kulturnih dobara i kulturnih vrijednosti. Široki pokret »povratka k izvorima« rasplamsat će se cijelom Afrikom, naročito nakon drugoga svjetskog rata. Uz borbu za ekonomsku i političku emancipaciju, afrički narodi traže svoj vlastiti lik i afirmaciju vlastitih kultura.

Treće izlaganje na prvu temu bio je zajednički referat sovjetskih autora Ljubove M. Makarove i Andreja N. Mercalova o buržoaskim historičarima koji su tretirali ideološku funkciju umjetnosti u fašističkoj Njemačkoj. Oslanjajući se na teoriju o umjetnosti Marxa, Engelsa i Lenjina, oni predbacuju njemačkim građanskim teoretičarima da ne vide, ili ne žele vidjeti, da se njemačka imperijalistička buržoazija uvijek koristila kulturom i umjetnosti za svoje ciljeve, i da su, prema tome, nacisti, kad su došli na vlast, samo nastavili dotadašnju tradiciju. Oni dijele te teoretičare na lijeve i desne i tvrde da kod tih teoretičara: Galkina, Schirera, Guberna, Grunbergera, Gregora, Sagera, Marwella, Fraenkela i mnogih drugih, nisu našli svestranije objašnjenje njemačke umjetnosti između

1918—1933.

Ruski autori ocjenjuju njemački ekspresionizam kao malograđanski bunt protiv kapitalističkog društva koji predlaže bijeg od akcije. Mnoga takva djela, zaključuju ruski autori, prožeta modernizmom, misticizmom i apstraktnošću poslužila su interesima krupne buržoazije. Zbog metodski ograničenog pristupa, nastavljaju oni, ti građanski historičari umjetnosti nisu uspjeli svestrano otkriti ideološku funkciju kulture i umjetnosti u nacističkoj Njemačkoj. Njihova istraživanja trebalo bi dopuniti i produbiti.

Druga radna tema bila je »Kultura u okupiranim zemljama«. Uvodno izlaganje imao je prof. dr Aleksander Gieysztor iz Varšave a zatim su eksperti izložili kulturnu problematiku svojih zemalja. Prof. dr Czeslaw Madajczyk i dr Elke Fröhlich iz Savezne Republike Njemačke govorili su općenito o Trećem Reichu i problemima kulture u okupiranim zemljama. Nametanju fašističke kulture i velikoj fašističkoj kulturnoj propagandi okupirani narodi odgovarali su jakim otporom na kulturnom planu u samim počecima legalno a zatim ilegalno. Nijemci su pooštrili kontrolu znanstvenih, obrazovnih i kulturnih institucija i ograničavali kulturne manifestacije okupiranih naroda: kina, kazališta, koncertne dvorane, izložbe i drugo, uz jaku propagandu putem radija i filmova. No, to im nije bilo dovoljno. Oni su se služili svim sredstvima da bi uništili i obezvrijedili pojedine nacionalne kulture, naročito u istočnim zemljama, i zamijenili ih njemačkom superiornijom kulturom. Tako je njemačka kulturna ekspanzija uzela maha ali je bila vrlo dobro prilagođena svakoj pojedinoj naciji i njenim specifičnim obilježjima.

Dr Elke Fröhlich naglasila je da se vidi kako su se Nijemci odnosili prema istočnim zemljama i njihovoj kulturi arogantno i prezirno. S biološkim istrebljenjem istočnih naroda htjeli su istrijebiti i uništiti njihove kulture i kulturna nasljeđa. Istodobno su se odnosili prema zapadnim zemljama i njihovoj kulturi — Francuskoj, Holandiji, Danskoj, Belgiji i drugima — s nekim poštovanjem, i — ako je intimno nisu smatrali superiornijom — gledali su je barem kao ravnu njihovoj i tražili su ne istrebljenje tih kultura nego neki oblik suradnje s njima. Zapadne narode smatrali su visokoobrazovanima, s visokorazvijenim kritičkim duhom i pokušavali su ih pridobiti i zavesti na lijep način ili ih fascinirati svojom materijalnom kulturom, tehničkim napretkom i kvalitetnom prehranom. Tome se, mislili su, teže oduprijeti. Naročito se išlo za totalnim uništenjem poljske nacije i poljske kulture. Izjednačili su Cigane, Židove i Poljake i sistematski ih uništavali. Austriju su također ubrajali u istočne zemlje i trebalo ju je zbrisati s lica zemlje, i kao naciju i kao kulturu, i zamijeniti je njemačkom kulturom i nacijom. To je također naglasio austrijski ekspert Viktor Suchy. No, napredna inteligencija i kulturni radnici pojedinih zemalja nisu se dali ni zavesti ni fascinirati. Oni su pozivali na otpor i sami ga pružali. Ali, kao što je naglasio u svom uvodnom izlaganju prof. dr Czeslaw Madajczyk, povjesničari svih evropskih zemalja premalo su do sada posvećivali pažnje oblicima i načinima tog otpora. Austrijski ekspert potvrdio je to mišljenje u odnosu na svoju zemlju. U Austriji su istraživanja tog područja neznatna ili gotovo nikakva. Međutim su tu poezija, muzika, slikarstvo progovorili sebi svojstvenim jezikom i nastavili tradicije austrijske inteligencije već od 1933. godine. Centar je bio Beč. Uz bečki krug, snažan otpor fašističkoj kulturnoj propagandi pružili su i austrijski crkveni krugovi, koji su lansirali apel »Poziv savjestima«. Kulturna djelatnost u Austriji, kao otpor fašizmu, bila je značajna, zaključio je austrijski ekspert, i treba joj posvetiti zasluženu pažnju.

Od svih evropskih zemalja Poljska je bila najviše na udaru nacističke Njemačke. Sistematskom biološkom istrebljenju Poljska se teško odupirala, no njen duh i misao nisu se mogli tako lako uništiti. Zato nam poljski ekspert Wladyslaw Bartoszewski i govori o »Modelu poljske kulture u ilegalnosti«. Razdijeljena, anektirana i okupirana Poljska nije imala drugih uvjeta da pruži otpor sistematski provedenoj germanizaciji na kulturnom planu. Trebalo je pronaći modele otpora biološkoj duhovnoj eksterminaciji. Protiv nje Poljaci su se borili u vojsci na raznim frontovima, u emigraciji, u ratnom izbjeglištvu. Stotine hiljada Poljaka spašavali su na razne načine poljsku kulturu u Francuskoj, Engleskoj i drugim evropskim zemljama, SSSR-u, Bliskom istoku, Aziji, Africi. Oni su njegovali poljsku kulturnu tradiciju i ponosili se njome. Poljski ekspert se zadržao i na ilegalnom funkcioniranju poljske kulture u okupiranoj zemlji. Riječ je o tajnim ali vrlo bogatim i široko rasprostranjenim akcijama, spontanim ili organiziranim, planiranim ili strogo naređenim. Ono što zaslužuje najveću pažnju jest, kako kaže autor, fenomen zaštite, stvaranja i propagiranja kulturnih sadržaja u društvu koje je okupator osudio na intelektualnu paralizu, na totalnu kulturnu sterilnost, kojima je prethodilo totalno uništenje slojeva nazvanih upravljačkim u najširem smislu riječi (hitlerovska praksa je tu ubrajala čak i Poljake koji su završili srednju školu, op. referenta). Poljskom narodu prijetila je totalna biološka i kulturna eksterminacija. No poljski se narod pokazao neuništivim. Pod najstrožim uvjetima kontrole, tajno su radile škole, univerziteti, znanstvene ustanove i štampa. Poljski narod dokazao je da nije bilo moguće uništiti poljski duh, poljsku tradiciju i poljsku rodoljubnu misao dok god postoji i samo jedan Poljak. Dirljivo je pratiti borbu za održanje te nacije kojoj je prijetilo uništenje na svim planovima: geografskom, političkom, biološkom i kulturnom. Napori su bili golemi, rizici još veći, a žrtve bezbrojne. Još jedan poljski ekspert govorio je o uložnim naporima za opstanak poljskog naroda i poljske kulture, o velikoj aktivnosti poljskih emigranata širom svijeta da spase kulturne vrijednosti i kulturna nasljeđa svoje domovine.

Prof. Yves Menager iz Francuske iznio je nekoliko aspekata kulturnog života u Francuskoj za vrijeme njemačke okupacije 1940–1944. Francuska, podijeljena u tri različite zone, razvijala je i različite kulturne djelatnosti. No, kako kaže francuski ekspert, knjiga u Francuskoj nije nikada bila veće potrošno dobro. Ona se prodavala i tražila gotovo kao kruh. Sve se čitalo — kriminalistički romani, poučne knjige, znanstvena literatura, sve što je dolazilo pod ruku. Osjećala se velika potreba da se shvati situacija u kojoj se Francuska našla. Mislilo se da će se objašnjenje naći u knjigama. Tražio se jednako Camusov »Mit o Sisypheu«, Montherlantov »Junski solsticij« i djela Drieu La Rochellea koji je kolaborirao s Nijemcima. Htjelo se dokučiti što se događa. Nicali su bezbrojne novine, tjednici, časopisi i zamirali da bi se opet pojavili novi. U okupiranoj zoni ilegalni rad se sve više širio. Pisci i kulturni radnici morali su birati između šutnje, glasnogovorničtva podržavajući Pétaina, ili ilegalnog rada. Poezija je cvjetala. Sjetimo se Aragona, Eluarda, Pierrea Seghersa, Superviellea, Pierre-Jean Jouvea, Pierrea Emmanuela, Jeana Cayrola, i niza drugih, koji su aktivno sudjelovali u francuskom Pokretu otpora. Kina i kazališta jednako su bila aktivna. Izvode se djela Sartrea, Camusa, Simone de Beauvoir i drugih. Kulturni rad u ilegalnosti bio vrlo živ. Literatura je bila obilata usprkos svim problemima koji su se nametali — pitanje papira, štamparija, njemačke stroge kontrole. No

ipak se pisalo mnogo, konzumiralo se još više, kao da se u kulturnoj djelatnosti tražio izlaz iz ponižavajuće situacije u koju je vichyjevska vlada dovela Francusku.

Književnik i sekretar za kulturu Republike Srbije Đorđe Radišić, živi svjedok kulturnih akcija u toku NOB-a, ekspert iz Jugoslavije, počeo je svoje izlaganje citatom: »Nisu oružje samo puške i topovi. Najjače, najmoćnije oružje su znanje i kultura. Nije dovoljno biti hrabar, i boriti se protiv određenog neprijatelja; treba biti kulturni i prosvjećen da prepoznaš svog unutrašnjeg neprijatelja i da ga pobediš.« Te, kako kaže Đorđe Radišić, »divne reči koje je napisao nepoznati, jugoslavenski borac i objavio u partizanskom listu »Riječ Psunja«, 15. augusta 1943, čini mi se, pružaju mnoga objašnjenja o kulturnom životu u oslobodilačkoj borbi naroda Jugoslavije za vreme drugog svetskog rata.« Vrijeme je to, nastavio je Đorđe Radišić, »kada su se kultura i revolucija našle u istom stroju, na istom pravcu delovanja. Jer obe: i revolucija i kultura imaju svoje polazište u humanističkoj želji i potrebi menjanja i sveta i čoveka«. Umjetnici i kulturni radnici, koji su u sve većem broju pristupali oslobodilačkom ratu, vidjeli su »upravo u borbi i revoluciji, u njihovoj životnosti«, nastavio je naš ekspert, »[...] jedini mogući izlaz iz svoje ljudske, umetničke krize. [A] ujedno, najšire mase naroda pristupaju kulturi kao plemenitom saborcu u borbi za slobodu i za čovečniji život«. Apeliralo se na svakog pojedinca da ni u najtežim životnim momentima — a takvi su bili stalni pratilac boraca kroz cijele godine rata — ne smiju zaboraviti da su oni »vojska kulture, progresna i pobjede«, kaže se u jednom dokumentu, koji je također citirao Đorđe Radišić. Takmičilo se ne samo na vojnom planu nego i na kulturnom. Naslov »najboljeg« uključivao je i »broj održanih kulturnih priredbi, naučenih pesama, pripremljenih pozorišnih komada (opismenjenih drugova)«. Smatralo se zločinom ako je u jedinici ostao i jedan jedini borac nepismen. Uoči samog očekivanja napada tečaj za opismenjavanje je radio, rekao je naš ekspert u Varšavi. Vrijeme je bilo dragocjeno i nije se dopuštalo da prolazi neplodno. Trebalo ga se maksimalno iskoristiti.

U francuskom Pokretu otpora poeziju su pisali pjesnici. U našem oslobodilačkom ratu svatko je bio stvaralac — na području poezije, likovne umjetnosti, proze, ili kazališne djelatnosti. Đorđe Radišić nabrojio je najvažnija imena na tim područjima po svim našim republikama. Posebno je naglasio bogatu izdavačku djelatnost, koja je ne samo objavljivala novonastala djela nego i djela već renomiranih naših i stranih naprednih pisaca. Među ostalim, objavljen i »Džim Higin« Upton Sinklera, odlomci iz »Rata i mira«, pripovjetke Jacka Londona i dr. Referent se osvrnuo i na muziku i likovno stvaralaštvo, na kazalište čiji je i sam bio organizator. Upozorava da bi bilo interesantno saznati kako je jednočinka »Lopov iz Amsterdama«, poljskog dramskog pisca Ježi Valdena, koja se veoma često igrala na partizanskoj pozornici, došla, u ruskom prevodu, na teritorij Jugoslavije.

Đorđe Radišić citirao je na kraju svog izlaganja misao o kazalištu Ervina Piscatora, koji kaže: »kultura nije samo ogledalo povijesti već i sredstvo da se povijest promijeni« i završio svoje izlaganje riječima: »Inter arma *non* silent Musae — sve dok je ljudi kojima je sloboda najlepša pjesma koja se peva glasom i životima.«

Iako je, kako smo vidjeli, odnos fašističke Njemačke prema zapadnim zemljama i njihovoj kulturi bio sasvim drugačiji nego prema narodima i kulturi

istočnih zemalja, ipak je napredna inteligencija zapadnih zemalja pružala organizirani otpor germanizaciji i germanskoj kulturi. Informativni prikaz holandskog eksperta dao nam je uvid u situaciju koja je vladala u Holandiji. Holandska napredna inteligencija i holandsko stanovništvo nisu se dali prevariti njemačkom taktikom.

Popodnevni rad bio je posvećen diskusiji. Zbog velikog broja prijavljenih koreferata i diskusija, vrijeme je bilo ograničeno na svega 5 minuta za svakog diskutanta ili koreferenta, a moralo se prići i izboru diskutanta tako da bi mogle biti zastupljene sve zemlje. Prednost je dana zemljama koje nisu imale eksperta, npr. Čehoslovačka, Bugarska, Belgija, Luxemburg, Finska, Mađarska, Istočna Njemačka, i dr. U diskusiji su riječ uzeli i predstavnici Makedonije: akademik Mihajlo Apostolski, koji je govorio o afirmaciji makedonskog jezika u toku NOB-a, zatim akademik Aleksandar Spasov, koji je govorio o makedonskoj književnosti u oslobodilačkom ratu, te dr Mile Todorovski koji je govorio o partizanskim školama na oslobođenom teritoriju Makedonije.

U treću radnu temu »Neokupirane zemlje i kultura« uveo je prof. dr Marian Drozdowski iz Varšave. Prof. Anthony Polansky iz Londona govorio je o »Kulturnom životu u Velikoj Britaniji za vrijeme drugoga svjetskog rata«. Lidija V. Maksakova iz SSSR-a, navela je neke podatke o »Ulozi sovjetske kulture u pobjedi nad fašizmom«. Ekspert iz Kanade prof. Jean-Louis Roy vrlo je lijepo govorio o »kulturnim prelazima u Quebecu od 1945. do 1960. godine«, što ih je potakao drugi svjetski rat. Socijalna politika, a time i kultura u Quebecu, koja je godinama bila zanemarena, došla je u centar pažnje nove kanadske vlade. Znanstvene analize i statistički podaci, koji su bili katastrofalni, prisilili su vladu da povede ozbiljno računa o toj svojoj provinciji.

Gost iz Australije, prof. A. E. Cahill, govorio je o kulturnim problemima koji nastaju sukobljavanjem dviju i više kultura. Kako se mogla ponašati kultura australskih urođenika u susretu s novonadošlim kulturama? Referent je iznio nekoliko interesantnih teza.

I za tu temu prijavilo se dosta diskutanta.

General Pavle Žilin iz SSSR-a počeo je pitanjem: Nije li se možda ovaj kolokvij trebao nasloviti »Rat ili kultura«? Jer rat i kultura isključuju se. Nije li riječ o antagonističkim terminima? Rat je sila, on ruši; kultura gradi, izgrađuje. Gdje postoji istinska kultura ratovima nema mjesta. Historija i ovaj kolokvij pokazali su da se vojnom silom može osvojiti teritorij ali ljudski duh nije moguće silom potčiniti. On se opire svakoj sili. Povijesne činjenice uvijek nanovo to pokazuju. Kako dugo će čovječanstvu trebati da to shvati i prihvati? Čovjeka se može biološki uništiti ali se njime ne može zavladatai. Zato, kad se govori o ratu i (ili) kulturi, treba imati određen filozofski pristup. To je više područje filozofije nego područje povijesti, jer problematika je i previše kompleksna. A ovaj prvi međunarodni kolokvij, posvećen toj problematici, pokazao je da je ona bila i te kako značajna, istakao je Žilin, jer nije moguće uništiti duh nekog naroda.

U toku ovoga međunarodnog kolokvija istaknuti su mnogi važni problemi o kojima bi trebalo voditi računa i više razmišljati. Možemo reći, zajedno s prof. dr Czeslawom Madajczykom, da smo mnogo naučili na ovom kolokviju i da zahvaljujemo svima onima koji su dali i podržali — bilo moralno bilo materijalno — ideju o održavanju ovakvoga kolokvija. Njegova važnost postaje to veća što s toga područja nema sintetičkih radova. Iako svi referati i diskusije

nisu bili uvijek na istoj visini, iako se ne moramo složiti ili prihvatiti uvijek sva navedena gledišta o kulturi, katkada suprotna i često vrlo različita, ipak treba istaknuti da je to bio vrlo uspješan kolokvij koji je postavio kulturnu problematiku mnogo šire nego što je bila zacrtana u naslovu.

U današnjim svjetskim previranjima i krizama i društva i kulture s pravom su se postavila i ova pitanja: Kultura i umjetnost ili rat? Kakav odnos imaju danas vlade pojedinih država prema umjetnosti i kulturi? Koliko se iz državnog budžeta izdvaja za kulturu a koliko za naoružanje? Činjenica je da bismo samo kulturnim aktivnostima mogli prevladati oružje. Ne bi li to bio jedan od najplemenitijih zadataka? Neće li ovaj kolokvij odjeknuti u svakoj pojedinoj zemlji i inicirati novu eru u kulturi? Nije li kultura jedno od bitnih sredstava akcije? Nije li ona bila u toku drugoga svjetskog rata važno sredstvo integracije pojedinih nacija protiv okupatora?

Kad kažemo: Kulturni život u koncentracionim logorima, nije li riječ o dva pojma koja se potpuno isključuju? Ipak, taj život je postojao ma kako bio siromašan i skroman. Tajno je organiziran i značio je lični opstanak za svakog pojedinca. Postajale su muzičke aktivnosti, pjevanje, skromni kabareti, kazališta, štampa. Ali i ilegalni tečajevi, novine, časopisi.

Kulturna djelatnost bila je vrsta ljudske aktivnosti koja je značila protuakciju prema okupatoru. Ona je ukazivala na prave ljudske vrijednosti. Ona je bila traženje svjetla u tminama i bespuću. Kulturna aktivnost bila je izraz želje da se ponovo nađe ljudsko dostojanstvo. Jer usporedo s biološkim istrebljenjem išlo se i za deformacijom čovjeka. Kreativni akt suprotstavljao se i tom uništenju i toj deformaciji. Kulturna je djelatnost apelirala na čovjeka, ukazivala na njegovu odgovornost. Ona je pripremala čovjeka za budućnost. Ona je bila nosilac visokih ljudskih vrijednosti, visoke ljudske etike. Ona je pretvarala ljudsku patnju i revolt u borbu protiv sile.

Treći Reich je dobro ocijenio važnost kulture i kulturnog stvaralaštva. Zato je sistematski pokušavao degradirati i uništiti od jedne zemlje do druge njihovu nacionalnu kulturu. No, njihova kulturna stvaralaštva vraćala su narodima povjerenje u same sebe, hrabrila ih i pozivala u borbu protiv nacizma i njegove lažne kulture. Drugi svjetski rat pokazao je, dakle, da Inter arma *non* silent Musae, i da nisu nikada i ni u kojoj zemlji one bile aktivnije.

Ovaj plodni međunarodni kolokvij otvorio je čitavu lepezu problema koje bi trebalo razmotriti, mnoštvo mogućih pristupa tim problemima i inspiraciju za komparativno i produbljeno istraživanje kulturne problematike za vrijeme drugoga svjetskog rata. No, kako smo već rekli, trebalo bi proučavati ne samo kako se kultura širila nego naročito kako se primala. Jer povijesne činjenice pokazuju da su mnogi zatvarali oči i nisu željeli vidjeti što se zbiva, a drugi su špekulirali.

Pitanje se također postavilo kako proučavati kulturu u totalitarnim sistemima — 40 godina Franca u Španiji, Hitlera u Njemačkoj 12 godina, Mussolinija u Italiji. Kako definirati te kulture? Koji je njihov sadržaj? Kako su je mase primale?

Jedno je jasno, ma kakav pristup imali, ne mogu se razumjeti rat i kultura, ako ih se istragne iz prijašnjih događaja, iz povijesti. Treba i te kako voditi računa o kulturnoj i intelektualnoj krizi između 20-ih i 30-ih godina. U tu bi svrhu bilo neobično korisno da se realizira prijedlog poljskog diskutanta docenta

dra Witolda Stankiewicza o štampanju bibliografije — na međunarodnom planu — svih publikacija o kulturi i umjetnosti u drugom svjetskom ratu koje su se do sada pojavile, iako u vrlo skromnom broju.

Danas, kad još uvijek teror vlada svijetom u različitim oblicima, govoriti o kulturi i kulturnom stvaralaštvu hitan je čin koji bi trebalo postaviti pred sve države. Jer samo kulturom i znanjem možemo, kako je rekao Đorđe Radišić, prepoznati svoga vanjskog i unutrašnjeg neprijatelja, boriti se protiv njih i na kraju ih pobijediti.

Dakle, problemi tretirani na međunarodnom kolokviju »Rat i kultura 1939—1945« jednako su aktualni i danas.

No, ovom kolokviju možemo uputiti i jednu kritičku primjedbu, koja se odnosi na referente i diskutante a ne na domaćine i organizatore. Naime, usprkos nastojanju prof. dra Czeslava Madajczyka i ostalih referenata iz Poljske da se razvije spontana diskusija o općim i općenitijim problemima, koje je prof. dr Madajczyk u svojim uvodnim izlaganjima i naglašavao, diskutanti su ostajali na svojim usko specijalnim problemima što su ih unaprijed pripremili i nije došlo do opće žive diskusije koju bi čovjek mogao očekivati na ovom nivou. Isto tako se može požaliti da na ovom skupu nije bilo uz povjesničare više sociologa kulture i umjetnosti ili filozofa koji bi mogli dati drukčiji tok kolokviju.

No, te primjedbe ne umanjuju važnost kolokvija i može se poželiti da se ne ostane samo na jednom takve vrste.

Zlata Knezović